

## KOMPARATISZTIKAI SZÁMVETÉS ÉS TANULSÁGOK\*

SZELI ISTVÁN

Ebben az áttekintésben összefoglaló képet szeretnék adni a szerb és a magyar felvilágosodás és a romantika irodalmának egybevető vizsgálatai során végzett munkámról, illetve azokról a tapasztalatokról, amelyeket a magam és kollégáim hasonló tevékenységéből leszűrhettem. Teszem ezt abban a reményben, hogy ezzel hozzájárulhatok akadémiai projektumunk munkálataihoz, amely az emberi civilizáció és kultúra vetületeit van hivatva megvizsgálni a mi világunk határai között. Nem egy lezárt, befejezett munkáról számolok tehát be (a társadalmi — ezen belül pedig a humán — tudományokban egyébként is aligha lehet valamilyen egzakt bizonyosságról és végérvényességről beszélni), hanem csak bizonyos tanulságokról, talán nem feleslegesen.

Ezek a reflexiók évtizedek óta végzett vizsgálatok lecsapódásai, s főként a magyar és a szerb romantika egybevetett jelenségeinek értelmezéséből fakadtak. Egy-két észleletemről más helyen és más összefüggésben már korábban is szóltam, de így, füzérbe szedve ezek a gondolatok alkalmasnak látszanak arra, hogy gyakorló komparatistáink figyelmét ráirányítsák az összehasonlítás során felmerülő tisztázatlan kérdésekre, a módszerbeli tévedések lehetőségeire, egyszerűsített tudományunk távlataira is.

Tapasztalataim szerint az örökölt módszerek: a csúcsetnikák és -teljesítmények előtérbe helyezésén alapuló hatás- és recepciókutatás, a tematikai egybevetés, az eszközök és motívumok hasonlítóztatása, a tárgy-történeti analógiák keresése, a részletekre összpontosító filológiai aprómunka inkább elrejtik, mintsem megvilágítják a nemzeti irodalmak alkati sajátosságainak megértését, fejlődésük törvényszerűségeit, következőleg összefüggéseik felismerését is nehezítik. A komparatisztikai kutatás

\* SzeLi István akadémiai levelező tag itt közölt tanulmánya a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémián elhangzott bemutatkozó előadásának bővített és kiegészített változata.

e ballasztjai körünkben is sokáig hátráltatták, hogy lényegbeli kérdések, az irodalom, az irodalmak létmódja felé fordítsuk figyelmünket.

A pozitívizmus és poszp pozitívizmus igen tekintélyes tudósainak (Heinrich Gusztáv, Katona Lajos, Tolnai Vilmos, részben Jovan Skerlić stb.) sokáig érezhető hatása alatt az irodalmi komparatiztika főleg a genetikus kapcsolatok kutatásának irányában fejlődött, amelyeken belül D. Đurišin extern és intern kontaktusok két nagyobb osztályát különbözteti meg. Olyanokat, amelyek keretében a kutatás az érintkezés és a hatás külső tényeit (tematika, recepció, műfaj) elemzi, más szóval extenzív kapcsolatokat regisztrál. Bármennyire fontos állomása is ez a komparatiztikának, hiszen a tények megállapítása, az anyag számbavétele, leírása és rendszerezése nélkül alig lehetett volna továbblépni, az extenzív érintkezések kutatása mégsem vállalkozhatott arra, hogy választ adjon a vizsgált anyag belső sajátágaiból eredő tartalmi és formai egybeesésének vagy differenciáinak okaira és mibenlétére. Nem adott kielégítő választ erre a tízes évektől mind erőteljesebben fellépő szellemtörténeti (Geistesgeschichte) irányú komparatiztika sem, amely az általunk vizsgált két irodalomtudományban a két háború között, nagyrészt német hatásokra, bontakozott ki. Nem is válaszolhatott, mert az irodalomban a történelemtől és más objektív tényezőktől független létezőt látott. A komparatiztika szabad prédájává lett az esszéisztikus önkénynek, a fantázia játéknak, a csillogó ötletszerűségnek. Ez különösen kedvezőtlen helyzetet teremtett az olyan irodalmakban, amelyekben a pozitívizmus nem hozta létre azokat a fundamentális munkákat (pl. forráskiadványokat, kritikai kiadásokat, lexikonokat, a filológiai bázismunkákat, mint amilyenek pl. Szabó Károly, Szinnyei József stb. munkái), amelyek nélkül a húszas-harmincas évek irodalomtudománya a súlytalanság állapotába került. Az összehasonlítás tudatosan és programszerűen az irodalom egy teljesen dematerializált fogalmára hagyatkozott, következőleg céljai és módszerei is elbizonytalanodtak.

Eckhardt Sándor *A francia forradalom eszméi Magyarországon* című könyve (Bp., é. n. 1924.) előszavában leszögezi, hogy a kapcsolatok és összefüggés-rendszerek materialista és idealista értelmezésének alternatívájában: „Teljes meggyőződésünk és benső vonzalmunk az idealista fel-fogáshoz húz. Jelen tanulmányunk is azt igyekszik igazolni, hogy a francia forradalom magyar földön is elsősorban nem mint gazdasági szükségesség, hanem mint ideális eszmekör hat a műveltebb társadalmi osztályok belátásán és többnyire önzetlen meggyőződésén keresztül.” (7. o.)

Hankiss János 1939-ben az *Európa és a magyar irodalom* című könyvében romantikus irodalmunk archetípusát keresve úgy nyilatkozik, hogy a magyar romantika Shakespeare, Schiller és Hugo ösztönzéseinek köszönheti felvirágzását. „A magyar irodalom szinte állandó, krónikus romantizmusban szenved ezentúl: a romantika franciás típusában a ma-

gyar szellem magára ismert.” Következtetéseiben oda jut, hogy „romantikus, de inkább német kezdeményezésnek lehet köszönnünk a virágkor népies-nemzeti irányzatának tekintélyre-jutását is”. (537. o.)

Harmadikul Milan Markovićot idézzük Az irodalmi hatásról (O književnom ogledanju) című dolgozatával, amely a belgrádi egyetem összehasonlító irodalmi tanszékén székfoglaló előadásként hangzott el 1929-ben. Ebben azt hangoztatja, hogy a tudományszak legelső feladata az alkotások morális és művészi tartalmainak az egybevetése. „Ha azt észleljük, hogy két különböző nép írója azonosan ír ugyanarról a tárgyról, annak gyakran az az oka, hogy mindkettő azonosan érez és gondolkodik, hogy egyazon erkölcsi világhoz tartozik [s hogy alkotásukat] ugyanaz az intellektuális áradás sodorja.” (Különnyomat a *Venac* XV. évf. 4. és 5. számából. Beograd. 1930.)

Az irodalmi összehasonlítás még ma is megsínyli a pozitívizmus által kezdeményezett, de később folytatás nélkül maradt alapozó munkák hiányát. A magyar—szerb komparatiztika a jelenben is sokszor kénytelen a századvégi vagy századfordulós segédkiadványokhoz folyamodni a konkrétumokért, pl. a már anyagában is elavult, szemléletében is meghaladt Szinnyi lexikonához, sőt a XVIII. századi Horányihoz. Itt kell szólni még arról is, hogy az összehasonlító irodalom fejlődésének a felszabadulás után is számos akadály volt. A magyar irodalomtudományban különösen Lukács György komparatiztika iránt tanúsított közismert ellenszenvé majd másfél évtizedes kiesést okozott. E tudományszakot, minden bizonnyal a korábbi gyakorlat miatt, „provinciálisnak”, elavultnak minősítette, olyan indoklással, hogy „minden irodalmi jelenségnek, legyen az író, irány vagy műfaj, alapja a hazai társadalmi szükséglet”, tehát az irodalomtörténetnek mindenekelőtt társadalom- és gazdaságtörténet, illetve a politikátörténet felől kell megközelítenie anyagát, csak ezektől várhatunk választ, mert irodalmi jelenségeket nem lehet más gazdasági-társadalmi feltételek között kialakult irodalmi jelenségekkel értelmezni. Innen származik ismert álláspontja a preromantika kérdéseiben is: a romantika a polgári osztály, a kapitalizmus belső ellentéteit kifejező irány. Olyan romantika, amely megelőzi e belső ellentétek irodalmi kifejeződését, egyszerűen az irodalomtörténeszek ostobasága. (L. A romantikáról. In: *Mesterség és alkotás*. Bp., 1972.) A világirodalomban gondolkodó Lukács azonban az európai irodalmi folyamatokban pontosan mutat rá az egyes nemzeti irodalmak más irodalmak organizmusába való behatolásának feltételeire, útjára és értelmére. Ez tűnik ki egész életművéből, különösen a német és orosz realista irodalom más literatúrákban való továbbélését megvilágító tanulmányaiból. Nem kétséges tehát, hogy nála csupán a hatáskutatás egyoldalú gyakorlatának elutasításáról van szó a bilaterális kapcsolatokban. Egyesek azonban olykor ad absurdum vitték az irodalmi irányok és jelenségek belső keletkezésének a felfogását. Waldapfel József

az ötvenes években a magyar felvilágosodást szinte elszigeteli a XVIII. századi európai eszmei mozgásoktól, mondván, hogy annak a keletkezését nem a francia forradalmat megelőző és indukáló szellemi mozgalmakban kell nyomoznunk, hanem a „magyar társadalom ellentéteinek az 1764/5-i országgyűlés körüli eseményeiben”, amelyek kifejezésre juttatták a magyar feudális társadalom belső válságát.

A jugoszláv komparatistikának viszont számot kellett vetnie azzal, hogy egyidejűleg különmemű és nyelvileg is eltérő anyaggal kell dolgoznia, olyannal, amelyre divergens történelmi folyamatok gyakoroltak befolyást, s más-más kulturális hatások érvényesültek benne. Ez a differenciáltság az összefüggések és kapcsolatok vizsgálatát bonyolultabbá tette (bizonyos értelemben le is szűkítette), mint a homogén nyelvű és hagyományvilágú irodalmak esetében. Tovább differenciálta komparatistikánk feladatkörét a nemzetiségi irodalmak létezése, illetve több oldalú kötődéseinek feltárása. Időnként nehezítette a munkát a politikai pragmatizmus is, amely nem tartotta kívánatosnak az inkongruens elemek tudatosítását, ami nélkül azonban, mint arra már céloztunk, az irodalmi folyamatoknak csak az egyik oldala obszerválható.

Az itt felsoroltak természetesen csak egy (kisebb) hányadát teszik a nehézségeknek, amelyekkel az irodalmakat egybevető kutató szembe találta magát. Ezek miatt nem egy esetben újra kellett fogalmaznia már eldöntöttnek látszó kérdéseket és válaszokat, tisztáznia — legalább önmaga számára — olyanokat, amelyek a legutóbbi időkhöz fel sem merültek. Így például a komparatistika korábbi elméleti irodalmában csak egészen mellékesnek látszott az összehasonlítás külön szempontja olyan eltérő nyelvű irodalmak relációiban, amelyek azonos geopolitikai egységekben, sőt azonos államkeretben alakultak ki, vagy éppen ellenkezőleg: azonos etnikumhoz tartozó azonos nyelvű, de eltérő társadalmi feltételek által meghatározott irodalmak egybevetése során merültek fel. Van Tighem könyvének (*Uporedna književnost*, Beograd, 1946.) az Általános elvek és módszerek című fejezetében, ahol a nyelvi és irodalmi határok kérdését taglalja, felveti ugyan a problémát, anélkül persze, hogy megoldást javasolna rá: „Mik a határai egy irodalomnak egy bizonyos periódusban? Hol a határvonal, amelyen túl külföldi, idegen hatásról beszélhetünk a honi irodalomban, vagy a miénk határsáról idegenben? Erre a kérdésre egyszerű a válasz az olyan irodalmakban, ahol a nyelvi és a politikai határok teljesen vagy legalább hozzávetőleg azonosak, mint például Franciaországban, Angliában vagy Spanyolországban. Azonban sokkal gyakoribb az olyan eset, hogy e határok nem esnek egybe, és külön-külön kell megvizsgálni a kérdést, mert erre nehéz és érzékeny dolog egyetemes megoldást találni.” (47—48. l.) Felhozott példái azonban aligha tekinthetők analógiáknak a magyar és a szerb irodalom esetében, mert a svájci G. Keller, az osztrák Hoffmannsthal és Rilke szellemi kapcsolatai, nyelvi és kulturális beépülése a né-

metségbe, vagy a genfi Rousseau szerves jelenléte a francia irodalomban már csak a történelmi szituáció, a személyi kötődés, az adott viszonyok és körülmények miatt sem lehetnek a komparatiztika esetei. Hasonló meggondolások miatt azonban az amerikai Edgar Poe már annak tekinthető az angol irodalom számára. Igazolt tehát az egyedi jelenség vizsgálatának a szükségessége, de ugyanígy az egyes irodalmak (mint egységek) összefüggés-rendszereinek kutatásában alkalmazott különböző módszereké is. Azt mondhatjuk tehát, hogy a távoli érintkezések kutatása, az angol—magyar komparáció például, egészen más lehetőségeket kínál, mint a szinte fizikailag érintkező magyar és szerb irodalomé.

Meg kell vizsgálni továbbá, mi az oka a nagyjából egybeeső fejlődési szakaszokon belül is megfigyelhető eltéréseknek a stílusok, irányok, áramlatok és ízlésformák tekintetében. Például azt, mit jelent a klasszicizmus vagy a szentimentalizmus az egyik és mit a másik irodalomban. Tisztázni kellett aztán a közös indítékú történetbölcséleti-gondolati-eszmei tényezők eltérő szerepét egy adott periódusban, szem előtt tartva az irodalom mindenkori funkcióját. Hogy itt is példával éljünk: mi a jelentéstartalma Herder eszméinek a szerb és mi a magyar irodalmi romantikában.

Az elmondottak szükségessé teszik, hogy ne szinguláris jelenségekre (egyes művekre és írókra) korlátozódjunk a kutatások folyamán, hanem az irodalmak komplex egységeire fordítsuk a figyelmet (reneszánsz, barokk, klasszicizmus, romantika stb.) az irodalomra ható minél több komponens számbavételével, másrészt pedig olyan eljárásokhoz folyamodjunk, amelyek más tudományos diszciplínákban már rég jelentős eredményeket hoztak (pl. a kontrasztivitás elve a lingvisztikában).

Visszatekintve az elmúlt kb. negyed évszázadra, amióta tanszékeinken megindult az irodalmi összehasonlító történeti vizsgálat, azt mondhatjuk, hogy munkánkban a fentebb vázolt eljárások és kutatás-módszertani változatok úgyszólván mindegyike felismerhető volt.

Bemutakozó előadásról lévén szó, hadd szóljak arról, hogy magam is keresztülmentem e fázisokon: első monografikus igényű munkám (Hajnóczy és a délszlávok) még inkább az adatfeltáró és rendszerező filológiai egzaktuság jegyeit hordozza magán. Később Mita Popović vagy Borislav Jankulov munkásságának a tanulmányozása alkalmat adott a lélektani-tipológiai analógiák kimutatására és olyan típusok megrajzolására, amilyenekre Isidora Sekulić Laza Kostićról írt tanulmányában adott utolérhetetlen példát. Ezután az irodalmi kultúrák „nagyterületeinek” egybevetésére vállalkoztam (A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai), a tipológiai összefüggések kutatásának keretében, amelyeket igen eredményesen művelnek a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia munkacsoportjai egy közösen kidolgozott program alapján. Az utóbbi hat-nyolc évben inkább elméleti kérdések foglalkoztattak, pl. a romantika nyelvszemlé-

lete, vagy általában az egybevetés lehetőségeinek a szempontjai az irodalmak e fejlődési szakaszában, ideértve a preromantika problémakörét is. Ez utóbbi csoportba tartozó dolgozatokról ezúttal csak kivonatosan szólok annak a kiemelésével, miért látszik szükségesnek felülvizsgálni bizonyos alapállásokat és végérvényesnek tartott szempontokat korszakunk irodalmainak párhuzamos elemzésében.

Az egyik ok, ami perújrafelvételt kíván: a romantika időtlenségének metafizikai gyökerű elmélete, amely úgy véli, hogy az irodalom stílfarmái, úgymond, öröktől fogva élnek az emberben. Ennek okát az irodalomtörténet abban látja, hogy a művészi kifejezés formája (akár a zárt tökéletességre törekvő klasszicizmus, akár a végtelenbe tárulkozó romantika, akár az anyagelvű, tényitisztelő realizmus) „az ember lelki struktúrájában, értékeinek és fogalmainak rendszerében rejlik”. Érdekes megemlítenünk, hogy ez a felfogás — persze más eljellel — mind az idealista szemléletű polgári, mind pedig az irodalomtudomány egyes marxista gondolkodású képviselőinél fellelhető. Ez utóbbiak közül hadd hivatkozzam pl. Hauser Arnoldra, aki *A művészet és irodalom társadalomtörténete* c. könyvében a romantika, a barokk, a rokokó vagy éppen a naturalizmus, expresszionizmus és impresszionizmus konstáns elemeit mutatja ki pl. az antik görög művészetben, mintha ezek a stílfarmák nem egy adott korszaktól kondicionáltan születtek volna meg. Hasonló ehhez Lukácsnak a tértől és időtől függetlenített realizmus-elve, amely Homérosztól kezdve a maga koráig létrejött irodalmak megítélésében számára az irodalmi érték szinte egyetlen kritériuma.

Mi tartozik mindebből az általunk vizsgált kérdés: a magyar és a szerb irodalmi romantika összehasonlító vizsgálatára? Az, hogy a romantikát is sokszor hajlamosak vagyunk efféle „örök”, önmagával magyarázható „független létezőnek” értelmezni s annak csak állandó, mindenütt azonosítható elemeit figyelembe véve végezni a komparációt. Kétségtelen, hogy ebben jelentős szerepe volt Van Thiegem nagy tekintélyének is. Dragiša Živković mutat rá gazdag anyagú könyvében (*Evropski okviri srpske književnosti*, Beograd, 1970.), hogy Van Thiegem voltaképpen a romantika differenciáltságát és diszkontinuitását akarja megvilágítani, amikor az úgynevezett inherens romantika fogalmát vezeti be az irodalomtudomány fogalomtárába. Olyan romantikáét, amely időtlen folytonosságával él bizonyos geográfiailag is körülhatárolható irodalmakban. Mondanunk sem kell, hogy az inherens romantika általa használt terminusa természetesen nem történelmi kategória. Viszont a romantikának a jegyek összességéből levonható meghatározásából a történelmi komponens nyilvánvalóan nem hiányozhat, mert egy irodalom „Duna menti” vagy „balkáni” lokalizáltsága önmagában legföljebb csak tematikai orientáció szempontjából sorolható az esztétikai „különösség” kategóriájába, a dekoráció, a külsőség, a korántsem uni-formizálható hagyományok, a nyugati szemlélet számára egzotikumként

ható elemek alapján. Van Thiegem megállapítja ugyanis, hogy: „E Duna menti és balkáni irodalmak, amelyek a XIX. században születtek meg, vagy ekkor születtek újjá, romantikusok kezdetüktől fogva; irodalmi küzdelmek és viták nélkül, mert nem volt klasszicista iskolájuk, amit le kellett volna rombolniuk, s mert az európai romantika leglényesebb törekvései — a szabadság, a szenvedélyes vágy, a színpompa iránti érzék, az idealizmus, a nemzeti múlt kultusza, a néplélekkel való azonososság inherens módon adva voltak lelkeségükben.” Nem romantikus típusú és jellegű egyéni vagy alkalmilag lehetséges művészi megnyilatkozási módról van szó tehát, hanem egy térben és időben körülhatárolt, a romantika konstans elemeit felmutató irodalomról, illetve irodalmakról. A romantika önálló tehát magával a nemzeti alkattal azonosul, forrása a nép lelki diszpozíciója, amely — mint az idézetből kitűnik — közös karakterisztikuma az egész említett térség minden irodalmának, amelyek tehát szükségképpen azonosak vagy hasonlóak. Kétségtelen, hogy a nyelvi standardjukat az Európa keleti országainak nemzeti előtt legalább két évszázaddal korábban kialakító, differenciált nyugati kultúrák más irodalmi képletet mutatnak, mint az itt egységesnek minősített „Duna menti” és „balkáni” népeké. Európa két nagyterületének egész társadalmi és szellemi fejlődésében megfigyelhető az ipari és a paraszt-társadalmak, a kapitalista és a feudális termelési rendszerek másféleségére visszavezethető különbség. Anélkül azonban, hogy ez ilyen nagyvonalú dedukciót tenne lehetővé. Különösen nem az irodalmi-művészeti szférában, amelyre továbbra is érvényesnek tartjuk az egyenlőtlen fejlődés marxista elvét, amely jogosan utasítja el az alap és felépítmény közötti kauzális kapcsolatok automatizmusát, s amely a jelenségek értelmezésekor megkívánja a történelmi összetevők konkrét elemzését. Az újabban meghonosodott tipológiai vizsgálatok az analógiák megállapításánál már sokkal óvatosabban nyúlnak e kérdésekhez, s egy-egy irodalmi jelenség vizsgálatánál (így a romantika esetében is) nagyobb mértékben veszik figyelembe az átadás-befogadás, a hatás-visszahatás, a kiszűrés és különbözőzés konkrét és kimutatható elemeit, valamint az irodalom mindenkori funkciójával értelmezhető tényeit. A zónák és az egységesnek vélt kulturális területek határai között való gondolkodás azonban (különösen akkor, ha ezek a határok valamilyen nyelvrokon-sági, faji, birodalmi „közösségek” kereteit akarják megvonni) továbbra is sok buktatót, a tévedés sok lehetőségét hordják magukban. A horizontális (térbeli) kiterjedés aspektusa mellett ugyanis okvetlenül szükség van a jelenségek időbeli (vertikális) dimenziójának a figyelembevételére is, pontosabban ezek egyidejű és egyenértékű alkalmazására, ami nélkül szükségképpen pontatlan és torz képét kapjuk az összehasonlított irodalmaknak és azok kapcsolatainak.

A zóna az a nagyterület, amely közös karakterjegyek meglétét feltételezi a hozzátartozó irodalmakban. Az újabb komparatistikai eljárás-

sok öt ilyen (geográfiai tagoltságú) zónát különböztetnek meg szemben a korábbi két területtel (Nyugat- és Kelet-Európa). Az általunk vizsgált korszakra nézve ezek a következők: a spanyol—portugál zóna (ide számítva Latin-Amerikát is), a francia—angol zóna, a „középső” olasz—germán—skandináv zóna, azután az egykori Habsburg birodalom és Balkán térségét felölelő ún. közép-keleti zóna, valamint az orosz birodalom kisugárzási körébe tartozó keleti peremterület a balti népekkel. (L.: Sőtér István: *Az ember és műve*. Budapest, 1971. 282. l.)

(Említsük meg közbevetőleg, hogy Babits európai irodalom koncepciójában is felsejlenek e műveltségkörök: a görög—római; az angol—francia—német; az olasz—spanyol—portugál; az orosz—lengyel—északi. A többi, e zónákon kívül rekedt kultúra — az ókortörténészekről kölcsönözve a szót — a periferikus barbarikum állaga.)

Ezúttal mellőzni kívánjuk azokat a kedvezőtlen képzettársításokat, amelyeket ez a felosztás kelthet bennünk, s pusztán az ilyen tagolás komparatistikai célszerűsége szempontjából vesszük szemügyre őket, és egyedül az úgynevezett közép-keleti, a Habsburg birodalmi—balkáni zónára leszünk tekintettel. Az első, ami szembetűnik ezen a térképen: egyes irodalmakban még jele sem mutatkozik a romantika még tágabban értelmezett vonásainak sem, másokban az már virágzóban van, ismét másokban pedig már feltűnnek a meghaladás jelei is. Egyes irodalmakban a klasszicisztikus (pszeudoklasszicizmus”) ízlés és eszmei-gondolati tartalom, másokban szentimentális-preromantikus vonások dominálnak, de Ján Kollár és Vörösmarty (noha még a klasszika jegyeivel) már kibontakoztatja a nemzeti romantikát, sőt: Petőfi fellépése a negyvenes évek közepén már annak a kritikáját is jelzi. A társadalmi fejlődés, az osztálytagozódás más-más szintjei, a népköltészet jelenlétének foka, az irodalom nyelvi standardjának különbözősége, a hagyományos műformákban mutatkozó differenciák rendkívül megnehezítik tehát a komparatista feladatait — egyetlen ilyen zónán belül is. Természetesen ez örökölt állapot: már a felvilágosodás, illetve a klasszicizmus is azt mutatja, hogy ez a stiláris irány a szerb nemzeti irodalom fejlődésének áramába nem tudott bekapcsolódni, terméketlen maradt a számára, kimerült a formák kultuszában, viszont a magyar klasszicizmus pátosza és költői magatartása (pl. Berzsenyinél) alkalmas arra, hogy nemzeti tartalmakat közvetítsen, sőt (Kazinczynál) arra is, hogy polgári eszmék kifejezője legyen. Mindebben jelentős szerepet játszik a latin nyelvű kultúra organikus beépítettsége a magyar közműveltségbe (katolikus egyház, latin nyelvű jogalkotás, történetírás, iskolarendszer stb.), ellentétben a szerb fejlődéssel, amelyben az említettek vagy hiányoznak, vagy nem számottevők. Az irodalmak (és műveltség-tartalmak) horizontális szemléletében tehát inkább a nem együvé tartozóság tűnik fel, és ezért okvetlenül szükség van a vertikális (diakronikus) megközelítésre is, hogy e jelenségeket egyáltalán párhuzamba állíthassuk. A roman-



tika a maga kifejtett formáiban a magyar költészetet illetően mindenképpen 1848 előtt értékelhető (Vörösmarty), míg a szerb irodalomban a forradalom idején és után, Vuk és Branko korában ér magaslati pontjára. A történelemben ható erők következményeképpen az irodalmak ugyanis hol egymás elé siettek, hol elmaradtak egymástól. Az egyes nemzeti romantikák típusmeghatározó elemei is csak akkor lesznek láthatóvá, ha azokat az összehasonlító irodalomtudomány koordináta-rendszerünk nemcsak földrajzi, hanem történelmi tengelyén megjelöli. Szükség van tehát a „történelmi konstelláció”, az időbeli komponens beható vizsgálatára, mert pl. a magyar irodalom is akkor lett romantikussá, amikor a történelem mintegy napirendre tűzi a romantikában univerzálisan s annak nemzeti változataiban is jelentkező kérdéseket, amikor tehát a magyar társadalom „megéri” a romantikára. Nyilvánvaló, hogy — föltételes terminussal szólva — a „keleti” romantika forrásvidékeit másutt kell keresnünk. Nem „belső” adottságokban és hajlamokban, mert egyébként egy permanens romantikáról kellene szólnunk.

Az egyes nemzeti romantikák eszmei tájékozódására, társadalmi és esztétikai tartalmaira nem kis mértékben hat, hogy milyen osztályközegben fejlődnek ki, kik a letéteményesei és törekvéseinek megtestesítői. Mint mondtuk, a megelőző korszak — a felvilágosodás — sorsára is döntően hatott, hogy kezdeti szakaszában eszmei világát a nemesség tette magáévá Magyarországon, míg a szerb felvilágosodás az ismert osztálystruktúrák következtében mentes maradt a nemesség politikai-világnézeti állásfoglalásainak korlátaitól. Ugyanilyen meghatározó körülmény lesz az is, hogy a romantikát a magyar irodalomban a polgárosuló köznemesség viszi diadalra, amelynek közéleti, társadalmi, politikai szerepe és súlya egészen elűt a szerb társadalom előbb urbanizálódó polgárikereskedő rétegétől, kisvárosi és kispolgári életvitelétől. Ez inkább az Ernst Fischer által megfigyelt osztrák típusú romantikának kedvez. Az európai romantika tehát mindkét irodalomban szükségszerűen magán hordja az áteresztő társadalmi közeg fénytöréses jelenségeit. Nem érezzük eléggé argumentálnak, irodalmi tényekkel alátámasztottnak Miodrag Popovićnak a felfogását, amely ezt az egész térséget egybefogva és a XIX. század szinte egész első felére nézve a klasszika és a szentimentalizmus jegyében szemléli és ezen a szinten nivellálja: „A klasszicizmus és a szentimentalizmus megfelel a szerbség alattvalói mentalitásának Ausztriában (...) amely viszonylagosan békés területe volt Európának, nagyobb szellemi és társadalmi megrázkódtatások nélkül. Ezen a területen a romantikának nem volt termékeny talaja. Egyfelől a szentimentális melódiák és szerenádok, másfelől a művelődés, a haladás, a hazaszeretete, az erkölcs, a rendszer, az isten, a császár dicsőségét zengő ünnepélyes hexameterek és fennkölt alkaioszi strófák a katolikus templomok orgonahangjai és a görögkeleti orosz-szláv templomok áhítatos énekszava mellett — mindez hangzatos kifejezése volt Metternich korá-

ban az egész Duna-medencének — német, magyar, cseh, horvát, szerb területen. A dinamikus romantikus költészetnek, amely jambikus intonációval szárnyal a magasba, a tudóspoéták körében, itt és e korszakban nem volt helye.” (*Romantizmus*, Bgd., 1968.) A zónákban, államföldrajzi, „birodalmi” határokon gondolkodó irodalomtörténet itt is mellőzni látszik a nemzeti társadalmakban kifejezésre jutó erők és törekvések irányait, azok mibenlétét és feltételeit. Viszont nem szorul bizonyításra, hogy a romantika eltérő orkesztrációval és a társadalmi (következőleg művészi) tudat más-más fokán jelentkezik, még azonos kulturális zónáknak deklarált területeken is. Amiről Ernst Fischer oly meggyőző elokvenciával beszél, mint a romantika kétségtelen jeleiről, s amit mint a különböző nemzetek irodalmán közösen áthaladó magatartásbeli sajátyságot jogosan feltételezünk, objektív társadalmi, történelmi és osztályviszonyoktól feltételezett alakulat, tehát magában hordja az eltérést és különbözőség ismérveit is. Már a polgári irodalomtörténetnek is tudomásul kellett vennie, hogy a formai és ízlésváltozások mindig történelmieket is, ezentúl a világnézet és a gondolkodás függvényei (Horváth János). Hangsúlyozzuk ezúttal is, hogy a romantika nem csupán formai jegy, sem e jegyek rendszere. Közismertek ugyanis azok a nézetek, amelyek a romantikát kiegyenlítik a látomásos képzelettel, a dús fantázia-képekkel, a bizarr jelzőhasználattal, a „jambikus intonációval”, s ezek alapján a romantikában csak egy örökölt kifejezésrendszer megváltoztatására irányuló (tehát negatív programmal fellépő) stílus- és formabeli újítást látnak, sőt: a kelet-európai romantika „deformációjáról” beszélnek, annak redukált voltát bizonygatják. Aleksandar Flaker és Zdenko Škreb szerint (*Stilovi i razdoblja*, 1964. 193. l.) ez a deformáció „a nemzeti öntudatra ébredés szükségleteinek való alárendeltségből ered”. Különbségek ugyan vannak, de semmiképpen sem egy eszményinek föltételezett, kor és nemzet feletti romantikus stílus torz változatára, azaz a kelet-európai romantika csökkent értékűségére utalnak, mert eszményi romantika nincsen. A stílus, ahogyan már más összefüggésben arra rámutattunk, nemcsak az „ember”, hanem a „világ” is. Következőleg a romantika manifesztációi a világgal szemben is vizsgálандók, mint eltérő képződmények. A „metternichi kor” irodalma e térségben tehát történelmi diakróniában és társadalmi szinkroniában is egyaránt vizsgálatra szorul a nemzeti életközösségeken belül.

Még az azonosnak mondott térben és hozzávetőleg azonos időben megfigyelhető irodalmi jelenség is megváltozhat tartalmilag a befogadó irodalom, illetve szellemi közeg igényeitől függően. Ezúttal nem a két irodalom egymás közötti, hanem a kettőnek egy harmadikhoz való viszonyával szemléltetjük ezt a jelenséget. Például Herder gondolatainak adaptálásával. A XIX. század első felében a szerb és a magyar irodalomban Herder a romantika egyik szálláscsinálója volt, mint ahogy másutt is Európában. Az antikizáló, egyéniségfeloldó klasszicizmus uni-

formizált szellemiségét elutasítva az ősi (tehát eredeti), naiv költészet ideálját állította Európa elé, egyenlőségi jelet vonva az *egyéni* és a *nemzeti* közé. S mivel egy nemzetiség ősiségének, individualitásának a nép és a nyelv a hordozója és megvalósítója, az irodalom csak a népköltészetből, a nép nyelvéből meríthet erőt, csak abból újíthatja meg önmagát, csak az lehet biztosítéka minden további fejlődésnek. A XIX. század elején, a nemzetté válás vajúdásai közepette ez a felismerés rendkívül ösztönző erő volt a gazdasági-társadalmi-politikai függésben élő, de már öntudatra ébredt kis népek törekvéseire nézve. Jóformán nincs folyóirat, könyv, röpirat, közéleti megnyilatkozás, reformtervezet, felirat, diétai vita államról, nyelvről, vagy nemzetről, amely nem hivatkozna a maga módján a herderi nyelvfilozófia tételeire. Ezáltal eltekintünk a Herder gondolataiban fogant vagy az ő szellemének jegyében gyökerező tanulmányok, cikkek, programok százainak idézésétől. Ezek gondos számbavétele, elemzése és összehasonlítása eredményeképpen arra a következtetésre jutunk, hogy Herder érezhetően jelen van mindkét nép irodalmában, hatása mégsem azonos irányú, sőt a felvilágosodás korában az egymással még sok rokon vonást mutató nyelvszemléletet mindinkább eltávolítja egymástól. A felvilágosodás gondolati alapállásában még szóhoz jutott ugyanis egy olyan tényező, amely a középkelet-európai kis népek művelődésére nézve egyaránt rendkívül fontos volt, s ugyanakkor gyökeresen ellentmondott a József-féle államreazon elvének. Ez a tudományok terjesztésének, „közönségessé” tételének a célja, mégpedig a „nagy többségre nézve”. Kazinczy szerint ez az a korszak, amelyben az anyai nyelvnek rendkívüli szerepe van — „megindulván a Nemzetben a Cultura”. Odáig megy el, hogy Vukkal *majdnem* azonos módon egyenlíti ki a beszélt és az írott nyelvet, mondván, hogy „írni úgy kell ugyan, ahogy szólunk: de szólni is úgy ahogy írunk, s az írás a rosszra indult szokás ellen örökös protestáció mind addig, míg a szokás egészen el nem avul”. Persze szembetűnik azonnal kettejük különbsége is, mert Kazinczy azt hirdeti, hogy a kiegyenlítődségnek az írott nyelv szintjén kell bekövetkeznie, s hogy a nyelvi normát nem a „köz”, a „sereg”, a tömeg szabja meg, hanem a poeta: „... az Élet nyelvén kívül most egy más is támad, a könyvek nyelve (...) Amit az írók s olvasók legjobbjai szükségesnek, hasznosnak, tűrhetőnek néznek, az a könyvek nyelve szavává vál, és onnan által mégyen az Élet nyelvébe, s lesz az egész nemzeté.” Vuknál, mint tudjuk, a nyelvi standard kialakulása alulról, a nép nyelve felől teljesedik be, nem pedig egy felsőbb szintről lefelé.

Honnan ez a különbség, noha az anyanyelv „herderi” felfogására megy vissza mindkettejük tanítása?

A romantika kibontakozásával háttérbe szorul a nyelv „hasznossági” értéke és szerepe a műveltség terjesztésében, amire Dositej, Bessenyei és mások is hivatkoznak. A nyelvek individualitásának a Herder által is

táplált gondolata, az anyanyelvhez való ragaszkodás kétféle értelmezést nyer. A magyar középnemesség, amely a romantika nemzeti programjának megvalósítását vállalja magára (nemzeti függetlenség, szabadság stb.) az osztrák hegemonista törekvésekkel szemben, „történelmi joga” alapján állva, az „államalkotó nép” jogán ragaszkodik a nemzeti princípiumhoz, az anyanyelvhez. Az szerb értelmiség, a literátorok ezzel szemben inkább úgy fogták fel az anyanyelvhez való jogot, mint „természeti jogot”, amit Herder akként fogalmaz meg, mint olyan kincset és képződményt, amely egy nép ősi, elidegeníthetetlen tulajdona.

Természetesen nem csupán ezeknek az eltérő álláspontoknak a tetszés szerinti elfogadásáról vagy visszautasításáról van szó. Nem arról, hogy egyes nemzeti romantikák mily mértékben követik a „történelmiség” elvét az emberi társadalom jelenségeinek értelmezésében, vagy pedig hogy mennyiben hajlanak inkább ez utóbbi felé. Ez nem a „választás”, nem a „nemzeti alkat”, hanem a nemzetté alakuló nép „konstitucionális” kérdése, ezen belül pedig az adott társadalom osztályviszonyaié. A polgárosuló magyar nemesség inkább saját osztályérdekeit juttatta kifejezésre, amikor a nyelv kérdéseiben az osztrák birodalmi gondolattal szembeállította a „történelmi” jogokat, s amikor az állam és a nyelv fogalmai közé a húszas években azonossági jelet tett, a „történelmi” magyar állameszméből indult ki, de most már nem a felvilágosodás kozmopolitizmusának szellemét követte, hanem a feudális történelmi állam érdekeit. A romantika historicizmusát másképpen adaptálják és fogják fel az olyan társadalmak, amelyekben a nemesség önmagát tartja a történelem letéteményesének, s másként azok a társadalmak, amelyekben a történelmi megrázkódtatások következtében a nemzeti nemesség megszűnt mint uralkodó osztály. A romantika „másféleségét” is voltaképpen ezek a tényezők határozzák meg a magyar, illetve a szerb fejlődésben. Ezek játszanak közre azoknak az ellentéteknek a jelentkezésében is, amelyek a nyelvről való gondolkodásban annak társadalmi szerepét ítélik meg. Ezzel magyarázható a szerb gondolkodók és közírók nagyobb rokonszenve Herder „természeti” elve és nyelveszméje iránt. Herder szerint az állam mesterséges alakulat, az emberi közösség természetes formája a nemzet, egyedül ebben valósulhat meg a humanitás eszméje: „A természet családokat nevel — írta — s a nemzet ugyanolyan természetes növény, akár a család, csak több ága van. A kormány céljaival semmi sem ellenkezik jobban, mint az államnak mesterséges növelése, néptörzseknek és népeknek vad összekeverése egy jogar alatt.”

A *Mindenes Gyűjtemény* és a *Letopis* korabeli cikkei egyértelműen tanúskodnak arról, hogy milyen változáson ment át a korábbi „hungarus” fogalom a múlt század harmadik évtizedében. A területiség, a Magyarországhoz való állami és földrajzi tartozás fogalma helyébe a származási, nemzeti és nyelvi kritériumok lépnek, s világosan megmutatkozik a fejlődés új iránya ís: a felvilágosodás ahistorikus szemléletét a

romantika historicizmusa váltja fel, az államnak mint történelmi képződménynek a primátusa, a feudális történelmi előjogok hangoztatása, a nemzet, az állam és a nyelv azonosítása a „történelmi jog” ürügyén. Míg tehát az egyik oldalon a herderi nyelvfilozófiát a magyar történelmi fejlődés adottságai a feudális államiság irányába terelik, addig ugyanez a nyelvbölcselet a szerb publicisztikában a nyelvi empirizmus, a nyelv organikus fejlődésének szemlélete felé mutat.

X X X

Nem állíthatjuk, hogy megtaláltuk a bölcsek követ, hogy eloszlattuk a magyar—szerb komparatisztika minden kérdését, módszertani kételetyét és gondját. Az sem tagadható azonban, hogy az utóbbi negyed században ezen a téren sokkal többet tettünk, mint elődeink a megelőző egész évszázad alatt. A Magyar Tanszék, illetve a Hungarológiai Intézet először tette lehetővé, hogy ezt a mindeddig jobbára egyéni érdeklődést vagy alkalmi vállalkozásokat céltudatosan és tervezetten végzett munkával váltsuk fel, és lehetőségeink szerint tisztázzuk az összehasonlító irodalom bennünket közelebbről érdeklő problémáit. Példaképpen az ilyen irányú tevékenységre az Intézet 1970-ben tartott nemzetközi tanácskozására hivatkozom, amely megállapította azokat a fogyatkozásokat, amelyek oly sokáig gátolták a munkát. Ezeket a következőkben kerestük: 1) A komparatisztika nálunk a legjobb esetben a pillanat által fölkinált azonos vagy hasonló jelenségek regisztrálására szorítkozott, s megelégedett a paralelizmusok tudomásulvételével és leírásával; 2) Az irodalmi és művészeti jelenségek értelmezésében a nemzeti nézőpont volt az egyedüli, a mértékadó: a hasonlítottnak és a hasonlónak a nemzeti irodalom felőli egyirányú megközelítése; 3) A recepció, a hatás, a szövegpárhuzam, a befogadás, az adaptálás, általában a komparatisztika faktográfiai és deskriptív elemei és törekvései túlsúlyban voltak a szinéziskereséssel szemben, viszont annak a kiderítése, hogy milyen társadalmi és szellemi szituációkkal, miféle föltételekkel és szükségletekkel álltak összefüggésben e jelenségek, mit képviseltek az átvételek és kölcsönzések — mindez csak másodlagos kérdés volt.

A szakirodalom az ide tartozó jelenségek megközelítésének nagyobára kétféle szempontját különbözteti meg: a *nemzetit* (gyakrabban a befogadó, ritkábban az átadó irodalom részéről, de ezt egy kissé az irodalmak mindenkori pozíciójának a függvénye is), másrészt a *világirodalmi*, amely az általánost keresi a különösen, az egyediben. Ezek a szempontok aligha különíthetők el mereven egymástól, s voltaképpen csak egyiknek vagy a másiknak az erősebb hangsúlyáról van szó. Az eddigi komparatisztikai vizsgálatok azonban, még ha szerencsésen párosították is a megközelítés fenti szempontjait, aligha vállalkozhattak arra, hogy mindkét (v. több) elemezett anyag egyidejű „belső szem-

léletével, tehát az egymásban vetett hullámokat érzékelve jussanak el bizonyos törvényszerűségek megállapításához. Ebben a tudományszak módszertani megújulásának nagy lehetőségét ismerjük fel. Noha az így megalapozott összehasonlítás ma is még inkább csak óhajnak látszik, az első lépések már megtörténtek ebben az irányban.

Ez a felismerés sugalmazta az „egymás irodalmában való organikus jelenlét” elvét, egy lehetséges szintézis új koncepcióját, amelyet részletebben Bori Imre fejtett ki. Ennek a lényege az, hogy a magyar—délsláv irodalmi relációkban léteznek a jelenségeknek egy olyan csoportja, amely a vegytan nyelvén szólva már nem keverék, hanem vegyület, amiben tehát az alkotóelemek nem a fizika, hanem a kémia törvényeinek engedelmessé válnak kapcsolatba egymással. Következik ebből az is, hogy az ún. kontaktológiai kapcsolatok még elkészítendő térképe nem lesz azonos az egymás irodalmában való organikus jelenlét térképével. Az előbbi esetleges fehér foltja az utóbbi számára nem a szín hiányát, hanem egyszerűen színt jelent, illetve olyan szubtilisebb kapcsolatot, amely nem kötődik külső manifesztációkhoz, hanem tartósan és közösen él mindkét irodalomban, úgyszólván függetlenül annak genesisétől. Ilyen megfigyelésekre már a korábbi kutatásokban is láthatunk példát: Horváth János a középkori magyar és horvát-szerb irodalom állagát figyelembe véve mutatott rá az itt „egymásban élésnek” mondott jelenségre, Gáldi László viszont olyan költőknél is bizonyítottan tartja a szerb költészet elemeinek állandósultságát, akik a külső érintkezés vagy kapcsolat szempontjából nem játszanak fontosabb szerepet. Nyilvánvaló, hogy itt az irodalmi fejlődés közös medréről, annak mélyvonulatairól van szó, amelyeket nem lehet pusztán „irodalminak” nevezett szférákban keresni. Ezt a vonulatot nyomozhatjuk a Cirill és Metód- vagy a Szent László-legendákban, a szerb hősi epika széles rétegében (Hunyadi—Toldi—Kraljević Marko-mondák összefüggései) továbbá Janus Pannonius—Balassi—Zrínyi költészetében, a Petőfi—Arany—Zmaj vonalon, az Ady—Veljko Petrović—Krlježa-életműben stb. Természetesen ezt a szempontot sem lehet abszolutizálni, hiszen — mint ahogy pl. a nyelvről való gondolkodás Kazinczy—Vuk-féle változatairól szólva kifejtettük — mélyebb eltérések is vannak, amelyeknek megvilágítása a komparatiztika nem mellőzhető feladata.

Különbféle szinten szervezett sorozatos értekezletek, tanulmányok, monografikus feldolgozások, doktori és magiszteri értekezések sora jelzi, hogy szervezett, széles fronton, komplex módszerekkel végzett munkával, a folklór, a nyelvtudomány, a művelődéstörténet körét is bekapcsolva, fokozatosan elérhető az említett cél. Úgy vélem, a komparatiztikát ma csak így lehet sikerrel művelni, tehát ha nem kabinet-tudományt látunk benne, hanem organikus elemévé tesszük egész tevékenységünknek.